

Hartmann, Antonín

Osoba císaře v právníké terminologii kodexu Theodosiova

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. E, Řada archeologicko-klasická. 1973-1974, vol. 22-23, iss. E18-19, pp. [247]-266

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/109163>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ANTONÍN HARTMANN

OSOBA CÍSAŘE V PRÁVNICKÉ TERMINOLOGII KODEXU THEODOSIOVA

Významným historickým dokumentem podávajícím obraz vývoje římské říše v době její krize je rozsáhlá sbírka zákonů *Codex Theodosianus*, která obsahuje císařské konstituce od roku 313 až do roku 438 n. l. Zákony zasahují do různých oblastí veřejného i soukromého života a přispívají mimo jiné k poznání příčin, které vedly k zániku říše. Pochopení těchto zákonů je závislé na přesném určení významu úředních termínů a to je ztěžováno okolností, že slovníky, nevyjímaje ani *Thesaurus linguae Latinae*, sice zpravidla zaznamenávají běžné významy, ale jejich společným nedostatkem je, že jejich speciální význam, jenž by umožnil úplné pochopení daného zákona, uvádějí jen velmi zřídka.

Cílem této práce je určit co nejpřesněji významový odstín výrazu použitého v zákonech, přičemž bude věnována pozornost etymologickému původu slova a historickému vývoji jeho významu, objasnit jej po věcné stránce, a pokud to bude možné, najít k němu příslušný český ekvivalent. Na závěr bude připojen seznam probíraných výrazů s jejich českým významem.

Pro zkoumání byly vybrány termíny z oblasti vztahující se bezprostředně k osobě panovníka. Bude ukázáno, do jaké míry užíval panovník titulatury vytvořené pro dřívější dobu, jak postupem doby byly nalézány nové výrazové prostředky, jež měly sloužit upevnování panovníkovy moci, případně zabránit jejímu oslabování. Zároveň bude ukázáno, jak se změnil původní konkrétní význam výrazů ze sféry sakrální a etické v nepřesnou a mlhavou abstrakci, jež měla u poddaných vzbuzovat úctu a poslušnost. Avšak tato snaha panovníka sotva byla s to vyřešit krizi říše IV. a V. stol., která začala již ve III. stol. a jejíž příčinou byla krize otrokářského společenského řádu.

Konstituce Theodosiova zákoníku byly vydány za vládního systému, který zavedl Diocletianus a který se v nové historiografii nazývá *dominát*, protože v té době s nastolením absolutismu císař byl *de iure* pánem (*dominus*) všech svých poddaných.¹ Ale i v té době se udrželo jako označení pro panovníka výraz *princeps*.

Jméno *princeps* (z *primus* a *capio*) označuje původně ve vlastním smyslu toho, kdo bere první část nebo zaujímá první místo,² a to jak adjektivum ve významu „přední“, „první“ *ut quisque in fuga postremus, ita in periculo princeps erat*

¹ J. Češka, Ekonomický boj venkova s městem v prvním století římského *dominátu*, Historický sborník 12, Praha 1964, str. 169.

² Fr. Novotný, Latinsko-český slovník, Praha 1948¹⁷, s. v. *princeps*.

(Cic. Verr. II 5, 90), v metaforickém užití „vynikající“, „nejlepší“, „čelný“ *maluit longe omnium in iure civili esse princeps* (Cic. Br. 151), jako substantivum „přední“ nebo „hlavní osoba“ *neque solum eum principem consilii haberet, sed etiam in convictu* (Nep. Att. 8, 2). Z velmi čertných spojení, např. jen u Livia na 424 místech,³ převládá jeho užití ve smyslu politickém s rozmanitým obsahem, „předák“, „vůdce“, „hlava“, „náčelník“, „vládce“, „kníže“ *princeps legationis* (Caes. B. G. I 13, 2); *princeps Chattorum* (Tac. Ann. XI 16), v pl. „přední mužové“ *principes in civitate* (Cic. epist. I 9,24). Jako titulu se běžně užívalo spojení *princeps senatus* i samého *princeps* (Liv. XXIV 44,4) první senátor, tj. senátor, který byl v seznamu senátorů censorem zapsán na prvním místě a v sezení senátu první tázán na mínění. V republikánském období byl tento titul čestný a princeps neměl zvláštní moci ani výhody. Augustus obnovil dřívější význam tohoto titulu, když se v senátorském seznamu uvedl na prvním místě (Res gestae divi Augusti, c. 7), a užíval tohoto titulu od roku 27 př. n. l.; titul však dostal nový smysl: *princeps* je první občan a nejvyšší hodnostář ve státě,⁴ tj. „vladař“, „vládce“, „panovník“, „císař“ *qui (scil. Augustus) cuncta discordiis civilibus fessa nomine principis sub imperio accepit* (Tac. Ann. I 1). Toto označení nebylo v rozporu se starou republikánskou ústavou a okolnost, že v uznávání „prvního občana“ se zároveň uznávala rovnost občanů, usnadňovala Augustovi přijetí tohoto titulu.⁵ Ve skutečnosti byl titul *princeps* náhražkou slova *rex* nebo *dictator perpetuus*, označujících doživotní samovládu, již se nobilita, která neměla oporu v širokých občanských vrstvách, obávala.⁶ Že ovšem *princeps* je něčím více než jeho spoluobčané, je obsaženo už v samém slově a autoři jsou si toho vědomi, jestliže u něho silně zdůrazňují především význam panovníka, např. Suetonius (Tib. 33) *paulatim principem exeruit*. Pro *princeps* = „panovník“, „císař“ je synonymum *imperator* (Tac. Hist. I 56).

Ale vedle toho i v době císařské užívají autoři výrazu *principes* ve významu *primores, proceres* s tím rozdílem, že k němu přidávají, někdy nedůsledně, *virī, vir*.⁷ Tak je to už u Horatia (Epist. I 17, 35) *principibus placuisse viris non ultima laus est* a sám zakladatel principátu činí rozdíl ve zprávě o své činnosti mezi sebou — *princeps; me principe* (Res gestae divi Augusti, c. 15; c. 30; 32) — a *principes viri* (op. cit. c. 12). Významné je, že slovo *princeps*, pokud označuje císaře, nepatří do okruhu státního práva. Projevuje se to zejména v tom, že není zařazeno do císařské titulatury.⁸

Subst. *princeps* bylo označením pro panovníka nezávisle na tom, jak se jeho pravomoc vyvíjela nebo měnila, a jeho obsah zůstal nezměněn. V kodexu Theodosiově se tohoto označení užívá běžně, celkem na 83 místech, zpravidla se tu mluví, jak vyžadovala povaha věci, o zemřelých císařích, když se odkazuje na rozličná opatření dřívějších císařů. Výraz *princeps* je tu bez dalšího určení (CTh II 9,3; III 10,1 aj.), jindy bývají k němu připojeny adjektivní přívlastky ve významu dřívější, předešlý, starší: *prior* (XII 1,98), *priscus* (XIV 1,3), *superior* (XIV 1,4) apod. Poměrně vzácný je obvyklý atribut zemřelých císařů *divus* (I 1, 5).

Subst. *princeps* ve významu „císař“ se v kodexu Theodosiově vyskytuje nejčastěji. Vedle toho se ho také užívá pro označení vojenského nebo civilního úředníka,

³ L. Wickert, *Princeps (civitatis)*, PWRE XXII 2006.

⁴ J. Tureček, *Světové dějiny státu a práva ve starověku*, Praha 1955, str. 224.

⁵ Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, II 2, Leipzig 1887³, str. 775.

⁶ J. Česka, *Nezávisl Římanů ke královládě a její příčiny*, SPFFBU, C 3, 1956, str. 5–24.

⁷ Wickert, op. cit. 2008.

⁸ Wickert, op. cit. 2065.

který je představeným ostatním příslušníkům téhož úřadu.⁹ Toto označení se v kodexu Theodosiově uvádí jen pro některé druhy úředníků, a to jako *princeps officii* (CTh I 16,7; XII 1,105) „vedoucí“ (příslušného oddělení, skupiny, úřadovny, štábu) i samo *princeps* (CTh I 29, 3; VIII 5, 23) a *princeps agentum in rebus* (VI 28R). Hodnost, postavení takového představeného je principatus. Toto substantivum ve významu „císařská vláda“, „císařství“, „principát“, obvyklým u autorů císařské doby (Velleius, Plinius Starší i Mladší, Tacitus, Suetonius) se v kodexu Theodosiově vůbec nevyskytuje. Zato je to běžný název jak pro hodnost, postavení náčelníka v bezpečnostní službě (CTh VI 27,13; 28,8 aj.), tak pro postavení vedoucího úřadu (XII 1,105). Užívá se ho i v širším významu „vedení“, „nejvyšší postavení“, „vrchní moc“: *omnium intra Africam provinciarum obtinet principatum* (CTh VII 13,22), ale také pro činnost heretických biskupů *scævi dogmatis retinent principatum* (XVI 5, 19) vedení, vůdcovství.

Od slova *princeps* je odvozeno adj. *principalis* „první“, „původní“, „prvotní“: *principale coniugium* (CTh VIII 18,3), přeneseně „první“, „hlavní“, „významný“, „základní“, „nejpřednější“: *principale negotium* (IV 14,1; XI 30,15 aj.), *principalis causa* (IV 22,1), *necessitas* (XI 7,11) a ve speciálním významu „panovnický“, „císařský“, „císařův“. Tímto přívlastkem se označují císařova opatření: *iudicium* (CTh I 6,9), *oraculum* (I 15,8), *sanctio* (VI 4,29), *nutus* (VIII 7,22), *arbitrium* (VII 7,23) a císařovy vlastnosti: *liberalitas* (V 7,1), *munificentia* (X 10,9), *largitas* (XI 20,4) apod. Z uvedených spojení je patrné, že šlo vždy o opatření moudrého a štedrého panovníka odpovídajícího představám poddaného lidu o ideálním panovníku.

Substantiované *principalis*, zpravidla v pl. označuje členy výboru městské rady, „výbor městské rady“ v municipiu (CTh VIII 5,59). *Principalitas* je „členství ve výboru městské rady“ (IX 35,6).

Na rozdíl od subst. *princeps* bylo *imperator* součástí císařovy titulatury. *Imperator* je muž, který má *imperium*.¹⁰ Je nositelem nejvyšší nařizovací a velitelské moci v nejširším smyslu. A tak u Ennia (Ann. 82) *omnibus cura viris uter esset induperator* je synonymum pro *rex*. Jeho původní význam je „velitel“, „vojevůdce“ (Cic. Pomp. 3; 28; De orat. I 150). Ve státním právu se ustálil výraz *imperator* jako čestný titul, jímž vojsko pozdravilo po bitvě vítězného vojevůdce, nejstarší zpráva se týká Scipiona Staršího (Liv. XXVII 19,4). Tento titul uděloval také senát (Cic. Phil. XIV 11). Skutečnost, že postupem času vrchními veliteli ve válkách a tím i nositeli titulu *imperator* byli často prokonsulové, tj. osoby, které byly zároveň pravidelnými úřadujícími magistráty, byla pro vývoj významu slova velmi důležitá.¹¹ Vyvinul se zvyk klást tento titul ihned za jméno: ... *Sullae Feleici imperatori* (CIL X 4751 = Dessau 970), mezi ostatními tituly na první místo: [*Cn. P*]ompeio *Cn. [f. Ma]gno imp. cos. ter* (CIL IX 5837 = Dessau 877). Caesar je dával za své jméno jako druhé cognomen: [*C. Iu]lio Caesari im[p] dictat. iteru[m]* (CIL IX 2663 = Dessau 70). Podle zprávy Cassia Diona (LII 41,3) udělil senát všem Caesarovým potomkům právo zvat se imperátory. Z toho vyplývá, že Caesar i jeho vrstevníci chápali přívlastek *imperator* jako součást jména, nikoli jako titul. Octavianus změnil cognomen *imperator* za *praenomen*. Š takovým pojmáním nebylo spojeno *imperium*: to bylo ve skutečnosti odvozeno z jeho prokonsulské pravomoci a jeho vlastním symbolem byl titul *imperator*

získaný aklamací vojáků, jehož dosáhl Octavianus od roku 43 př. n. l. několikrát. Nápis z roku 7/8 n. l. (CIL V 6416 = Dessau 107), v němž jsou uvedeny tituly Augustových spoluvladařů, jasně ukazuje, že výraz *imp. XVII* mezi ostatními tituly *cos. XIII imp. XVII tribun. potest. XXX* je výrazem prokonsulské moci. U císaře Tiberia je v mnoha případech (např. CIL II 2037 = Dessau 155) číslice udávající počet imperátorských aklamací vynechána a titul *imperator* označuje obecné jméno ve smyslu císař.¹² Od II. stol. n. l. se stává pravidlem, že císařova titulatura začíná jménem *imperator* a k tomu se přidává *Caesar* (Dessau 5866; 5868). V době dominátu se klade na první místo označení *dominus noster* (Dessau 649; III 202 n.).

V kodexu Theodosiově je ve všech konstitucích před jménem císaře nebo císařů oficiální označení *imperator* bez jakéhokoli jiného titulu kromě titulu *Augustus*, které stojí za jménem císaře. V textech konstitucí samých se *imperator* čte jen výjimečně, celkem na šesti místech. Ve všech případech se tu mluví o žijícím císaři. Je to ve shodě s jazykovým usem římských právníků, kteří zpravidla takto od II. stol. označují žijícího císaře.¹³

Srovnáme-li, jak se v kodexu Theodosiově používá výrazů *imperator* a *princeps* ukáže se nám, že lexikální shoda, pokud se týče významu „císař“, „panovník“, je jen zdánlivá. Předně je jasně vidět, že *imperator* je podstatná součást panovníkovy titulatury, kdežto *princeps* je apelativum, které se běžně užívá s odkazem na dřívějšího císaře. Za druhé všechny případy, v nichž je užito subst. *imperator*, jsou významné konstituce, které se přímo vztahují k císařově osobě: v I 6,9 se považuje pochybnost o správnosti císařova rozhodnutí o osobě úředníka, kterého císař vybral, za *sacrilegium*, a tak podobně; také název rubriky IV 4R si *quis imperatori maledixisset* je už sám o sobě výrazný.

Adj. *imperatorius* se v kodexu Theodosiově užívá jen ve významu odvozeném od *imperator* ve smyslu císař, tj. „císařský“, „vladařský“, „patřící císaři“, „císařův“. Mezi jeho užitím a užitím *principalis* není patrný rozdíl. *Imperatorius* je adjektivním přívlastkem stejně pro císařova opatření *moderamen* (CTh VIII 5,47), *vissio* (XII 10,1) jako pro císařovy vlastnosti *lenitas* (IX 14,3), *humanitas* (IX 42,17). Také císařova socha je *imperatorium simulacrum* (IX 44,1).

Stejného významu je adj. *imperialis* odvozené od *imperium*. V jeho užití převládá přívlastkové určení císařových opatření. Jsou to jednak opatření, která jsou různými projevy císařovy zákonodárné a nařizovací moci, jako *praeceptum* (CTh III 12,3), *responsum* (IV 22,5), *statutum* (XI 24,3 aj.). Pozoruhodné je, že subst. *lex* je určeno souřadně položenými přívlastky *imperialis* a *divinus*: *omnes vetitae legibus et divinis et imperialibus haereses* (XVI 5,5); všichni si mají být vědomí toho, že bůh a císař jsou jedinými zdroji práva. Císařova opatření druhé skupiny jsou projevem jeho dobroty a štědrosti: *largitas* (XV 2,2), *beneficium* (II 4,5), *donatio* (X 10,5), *auxilium* (II 17,1). *Imperiales* jsou také císařovy sochy: *de imaginibus imperialibus* (XV 4R). Ve funkci gen. obj. je *imperialis* ve spojení *imperiale officium* (XV 5,5) „úcta k císaři“.

Jméno *Augustus* bylo původně adjektivum, jehož výklad působí potíže

¹⁰ Rosenberg, *Imperator*, PWRE IX 1140.

¹¹ Rosenberg, op. cit. 1142.

¹² Rosenberg, op. cit. 1148.

¹³ Th. Mommsen, *Gesammelte Schriften*, II, Berlin 1908, str. 155.

stejně jako subst. *augur*.¹⁴ Obě se odvozují od základu **augos, eris* rozmnožování, vzrůst.¹⁵ *Augustus* je podle Novotného¹⁶ „původně snad augurským pozorováním schválený, podniknutý za příznivých okolností, požehnaný, posvěcený“: *sancta vocant augusta patres, augusta vocantur templa sacerdotum rite dicata manu* (Ovid. Fast. I 609—610). Bylo to tedy epitheton jen pro posvátné objekty, chrámy a vůbec posvátná místa ve významu „svatý“, „posvátný“, „velebný“, „vznešený“: *augustissimo et religiosissimo in templo* (Cic. Verr. II 5,186), později také „vzácný“, „slavnostní“, „skvostný“: *augustissima vestis* (Liv. V. 41,2), „ušlechtilý“: *augustiora nostra et aures et oculos* (Tert. Spect. 13) ušlechtilé části našeho těla, opak *gula a venter*. Tohoto epitheta se užívalo také pro bohy.¹⁷ Když se Octavianus dne 13. ledna 27 př. n. l. vzdal mimořádných mocí, bylo mu hned na to 17. ledna senátem uděleno čestné příjmení *Augustus*, tj. Vznešený (Res gestae divi Augusti, c. 134), v řeckém textu *Σεβαστός* (op. cit. c. 34). Octavianus mění své jméno a nazývá se *Imperator Caesar divi f. Augustus* (Dessau 83—87; Liv. I 19,3; Plin. III 36).¹⁸ Toto čestné příjmení přešlo i na ostatní císaře a nabylo významu „císař“: *penes Augustos patriae tutela manebit* (Ovid. Fast. I 531); (*Tiberius*) *ne Augustus quidem nomen, quamquam hereditarium, nullis nisi ad reges ac dynastas epistulis addidit* (Suet. Tib. 26,2; Sen. Clem. I 16,2; SHA I 24,2). V systému dominátu používali titulu *Augustus* sám jeho zakladatel Diocletianus a Maximianus, kdežto další dva spoluvladaři Galerius a Constantius měli titul *Caesar* (CTh XIII 10,2). V kodexu Theodosiově je *Augustus* pevnou součástí zákonodárcevy titulatury a je postaveno v záhlaví každé konstituce na posledním místě, zatím co titul *imperator* stojí na prvním místě.

Že se jménem či titulem *Augustus* byla spojena představa výjimečnosti a posvátnosti žijícího císaře, ukazuje Dio (LIII 18,6) a řecký překlad *σεβαστός* „hodný úcty“, „posvátný“, „božský“, a časté spojení se subst. *numen*. Ve spojení *semper Augustus* (Novel. Theod. 2,1; Amm. XVII 5,10; Cod. Iust. praef. 3) vždy *Augustus*, se vlivem adv. *semper* v pozdějších stoletích ztrácí původní význam titulu *Augustus* a ve středověké titulatuře se dostává do blízkosti významu, jež Isidorus (Ětym. IX 3,16) uvádí v souvislosti se slovem *augere*, tj. ve smyslu „vždy rozmnožitel“.¹⁹

Adj. *augustus* „vznešený“ se užívá v kodexu Theodosiově zejména o věcech, které mají vztah k císaři: *augustae memoriae Valentinianus* (CTh VI 26,7) nebo k hlavnímu městu *augustissimae urbis horrea* (XIII 5,32). Jiné je adj. *augustus* odvozené od vlastního jména *Augustus* a znamená Augustův, tj. císaře Augusta: *postibus Augustis* (Ovid. Met. I 562), císařský, císařův: *de privilegii domus Augustae* (CTh X 25R); *augusti pectoris* (VII 8,3). Bude asi těžké určit, zda v jednotlivém případě jde o původní adj. *augustus* vznešený či o odvozené ze jména *Augustus* císařský, a překladatel bude v nejistotě, jak příslušné adjektivum přeložit. Toho druhu jsou spojení: *augustam praecipimus sanctionem* (CTh VI 26,14); *liberalitatis augustae* (IV 38,6). V takových případech je nitno vidět jakousi kontaminaci

¹⁴ Th LL II 1376 s. v. *Augustus*.

¹⁵ A. Walde, Lateinisches etymologisches Wörterbuch, II, Heidelberg 1965, str. 63 s. v. *augur*.

¹⁶ V Novotného rukopisném materiálu pro chystaný Latinsko-český slovník.

¹⁷ E. Ruggiero, Dizionario epigrafico di antichità Romane, I, Roma-Spoleto 1895, str. 925.

¹⁸ Fitzler-Seeck, Iulius (Augustus), PWRE X 342.

¹⁹ H. Wolfram, Titulatio. Lateinische Königs und Fürstentitel bis zum Ende des 8. Jh. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Gesellschaftsforschung, Ergänzungsband XXI, Wien 1969, str. 32 a 66, pozn. 60; G. Sabbah, Ammien Marcellin, Histoire, tome II (texte établi, traduit et annoté par ...), Paris 1970, str. 174, pozn. 56.

obou významů, jež ukazuje, že vlastnost věci, tj. vznešenost, posvátnost je dána vztahem k císařově osobě.

K císařské tituluře patří subst. *dominus*. Toto slovo označuje pána v protikladu k otroku (Suet. Tib. 29; Plin. Paneg. 88) a užívali ho, zejména ve spojení s přivlastňovacím zájmenem *noster* přesně vzato jen otroci.²⁰ *Domine* oslovovali také otce rodiny její příslušníci ať svobodní či nesvobodní.²¹ Augustus a Tiberius jako panovníci toto oslovení odmítali a považovali je spíše za urážku (Suet. Aug. 53,1; Tib. 27). Caligula je vyžadoval (Ps. Aur. Vict. Epit. 38). Domitianus k tomu přidává *deus* (Aur. Vict. Caes. 11,3). Pozoruhodné je, že Plinius Mladší oslovuje císaře Traiana *domine* (Epist. X 2,1; 10,1; 96,1 aj.), nikoli však soukromé osoby; mluví-li o Traianovi, neuzívá o něm *dominus*.²² Jako součást císařské tituluře se výraz *dominus noster*, zkráceně *d. n.* obecně užívá v nápisech na počátku doby Severovců.²³

V kodexu Theodosiově se vyskytuje *dominus* (celkem na 10 místech) ve vžitě tituluře se jménem panujícího císaře, spoluvladaře a dokonce odstoupivšího a žijícího císaře Diocletiana (CTh XIII 10,2). Mimo oblast císařské tituluře je slovo *dominus* velmi časté v právnícké terminologii ve významu „pán“, tj. majitel otroků (CTh III 1,5), majitel, vlastník, držitel pozemků (II 25,1), procesní zástupce (v některých soukromoprávních sporech, II 12,1).

Jestliže v konstituci mluví panovník o sobě a vystupuje jako subjekt děje, užívá se tu vedle osobního zájmena *nos* — jen zcela zřídka *ego* — v daleko hojnější míře substantiva vyjadřujícího nejčastěji některou z panovníkových vlastností. Výjimečnost a posvátnost panovníkovy osoby vyjadřuje z těchto substantiv nejlépe *numen*.

Numen, významné slovo v římském náboženství, odvozené od *(s)neumen, řecky *νεῦμα*,²⁴ znamená původně „kývání“, „pokyn“: *capitum quotientes numine cristas* (Lucr. II 635), metonymicky rozkaz, „vůli“, která se pokynem projevuje: *numen vestrum* (Cic. Quir. 18). Že i v tomto významu byla cítěna souvislost se slovesem *nuere*, ukazuje Varro (l. 1. VII 83) při výkladu Acciových veršů (691 R). Avšak subst. *numen* se v tomto významu vyskytuje v římské literatuře opravdu jen v ojedinělých případech. Zpravidla je s výrazem *numen* spojena představa božstva. A tak jeho základní význam je také chápán jinak. Právě pro velmi vzácný výskyt slova *numen* se vztahem k věcem, které nejsou ve spojení s božstvem, je přesvědčen Pfister²⁵ — je pochybné, zda správné —, že jeho původní význam je nutno hledat ve sféře náboženské jako projevy a působení božstva, tj. „pohyby“ v nejširším smyslu slova. Proto také na citovaném místě u Lucretia spojuje *capitatum* nikoli s *numen*, nýbrž s *cristas* a *numen* vykládá jako „božskou silou“, s níž Kúrétí třesou chocholy na přílbách. Naproti tomu jsou přesvědčivé doklady, které Pfister²⁶ uvádí na důkaz svého tvrzení, že v literatuře doby před Augustem je *numen* spojeno s genitivem jako projev, zvláštní vlastnosti, moc božstva typu *numen Iovis* (Cic. Deiot. 18) „síla“, „vůle“, „moc“, „božství“ Iovovo. Od doby

²⁰ Mommsen, Röm. Staatsrecht, II 2, str. 760.

²¹ Mommsen, op. cit. str. 761, pozn. 1.

²² Mommsen, op. cit. str. 762, pozn. 3.

²³ L. Friedlaender, Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms, IV, Leipzig 1921¹⁰, str. 82, pozn. 2; TH LL, V 1, 1908, 51 n.

²⁴ Walde, op. cit. II, str. 186.

²⁵ F. Pfister, Numen, PWRE XVII 1290.

²⁶ Pfister, op. cit. 1275.

Augustovy znamená *numen* nejen vlastnost, nýbrž „božstvo“, „boha“: *numinum simulacra* (Tac. Ann I 73). Rovněž od doby Augustovy se *numen* přisuzuje také člověku. Slova básníků o žijícím Octavianovi jsou ovšem poplatná kultu panovníka: *ac tua nautae numina sola vocant* (Verg. Georg. I 30); *Augusti numen adora* (Ovid. Trist. III 8,13). Běžně se užívalo *numen* o zbožněném císaři (Tac. Ann. I 73). Správně zdůrazňuje Pfister,²⁷ že zbožněný císař není *numen*, nýbrž jen má *numen*, neexistuje tedy spojení *Augustus numen*, nýbrž jen *numen Augusti* nebo *numen Augustum*, v němž *Augustum* je adj. k *Augustus*. Zdá se, že v dokladech z pozdější doby převažuje spíše význam vlastnosti nad významem boha. Tak o počtech zemřelému Hadrianovi se říká: *quae ad honorem quasi numinis pertinerent* (SHA I 27,3).

V kodexu Theodosiově je *numen* v ustáleném spojení *nostrum numen*, a to vždy v gen.: *scripta nostri numinis* (CTh I 2,12), celkem na 24 místech, jen jednou *mei numinis* (CTh XI 1,33). Slovem *numen* je také někdy označován bůh v křesťanském smyslu, pro kterého je jindy vyhrazen výraz *deus*, vždy se zvláštním přívlaskem: *sacratissimo numini servientes XIII 1,16*, bez přívlasku souřadně s *fortuna*; *qui suadente numine vel ducente fortuna thesauros repperit* (CTh X 18,3).

Subst. *numen*, pokud ho je užito o císaři, stejně jako jiná substantiva (*sacrarium*, *altaria*) a adjektivní přívlasky (*aeternus*, *sacer*, *divinus* aj.) jsou součástí výraziva, které mělo zdůrazňovat náboženské posvěcení císařské moci. Původně bylo přisuzování božství žijícímu panovníkovi jakož i prokazování božských počt panovníkově osobě římskému cítění cizí, zatím co představa krále jako boha byla v Egyptě a vůbec na východě běžná.²⁸ Proto také císař Augustus rozhodně odmítl obvyklé projevy bohopocty — chrámy, sochy, flamina pro oběti — v Římě a v Itálii, jinde připustil božskou úctu jen ve spojení s bohyní Romou (Suet. Aug. 52; Dio LI 20,8). Božské pocty byly prokazovány jen zemřelému císaři, zejména poté, co senát prohlásil Caesara bohem (CIL IX 2628 = Dessau 72).²⁹ Jako *divus Iulius* přešel Caesar natrvalo do počtu bohů státního kultu.³⁰ Antičtí autoři jsou si vědomi toho, že je takto uctíván bůh, který dříve prodléval na zemi a byl uznán za hodna apotheosy (Dio *ibid.*; Tac. Ann. XV 74).

K uznání božství žijícího panovníka dochází teprve za císaře Aureliana, jak ukazují mince³¹ a nápisy (CIL VIII 4877 = Dessau 484).³² Ve zbožnění císařovy osoby se vidí oficiální ztotožnění vlády a božské moci a uvádí se v souvislost se zavedením kultu boha slunce — *sol invictus* — v Římě (postavení chrámu, jeho zasvěcení, zřízení zvláštního kněžského kolegia).³³

Za jeden z prostředků, jejichž cílem bylo zabezpečit postavení císaře jako pevnou oporu jednoty říše, považoval císař Diocletianus vedle ochrany císařství proti zásahům vojska a tím proti usurpátorům nutnost vyzvednout osobu císaře do nadlidské oblasti. To, že se považoval za syna Iovova a přijal dědičné příjmení *Iovius* (nápisy a dedikace Dessau 623; 634; 659; doklady na mincích nejsou tak

²⁷ Pfister, op. cit. 1285.

²⁸ W. Ensslin, Gottkaiser und Kaiser von Gottesgnaden. Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Jhrg. J953 (München), Heft 6, str. 7.

²⁹ Herzog — Hauser, Kaiserkult, PWRE Suppl IV 826.

³⁰ Herzog — Hauser, op. cit. 902.

³¹ J. Eckel, Doctrina nummorum veterum, VII, Vindobonae 1797, str. 482; H. Cohen, Description historique des Monnaies (Médailles imperiales), VII, Leipzig 1930², str. 122.

³² Groag, L. Domitius Aurelianus, PWRE V 1406.

³³ Mommsen, Röm. Staatsrecht, II 2, str. 760.

zcela jednoznačné;³⁴ Aurel. Vict. Caes. 39,18), že žádal proskynési (Aur. Vict. Caes. 39,4; Eutr. IX 26) a že jako vnější odznak své císařské hodnosti nosil místo prostého purpuru oděv a boty ozdobené perlami a drahokamy (Zonar. XII 31, p. 642A; Eutr. *ibid.*), to vše dodávalo jeho osobě zvláštní záře posvátnosti. Císař chtěl vidět svou moc a sebe jako jejího nositele nebesky vysoko pozdvíženě nad poddanými, proto chtěl i jmény *Iovius* a *Herculius* podtrhnout nepříbližitelnost císařského majestátu a doufal, že stupňováním císařského lesku dosáhne posvěcení a tím ochrany své osoby. Přitom zůstalo lhostejno, zda uctívání císařovy osoby ze strany poddaných bylo nesené skutečnou vírou v císaře-boha, či bylo věnováno císařovu genu jako genu Iova nebo Hercula anebo konečně v Iovovi nebo Herculovi byli spatřováni a uctíváni jen bohem zvolení prostředníci k obnově a uchování římské říše.³⁵ Týž účel měly císařova odloučenost a nepřístupnost i dvorský ceremoniel. O dojmu, kterým působila audience v císařském paláci na návštěvníka, jemuž bylo popřáno předstoupit roku 291 n. l. před tvář obou císařů, podává svědectví autor panegyriku na císaře Maximiana (Paneg. VI 11,1). Nelze se proto divit, že příbytek, v němž císař sídlí, se nazývá *sacrum palatium* a že vše, co souvisí s osobou císaře, je *sacrum*, a to nejen např. *sacri vultus*, nýbrž i *sacrae litterae*, *cognitiones*, *sacra moneta* aj. Vzácná příležitost, kdy se císař objevil na veřejnosti, byla skutečnou náboženskou slavností (Paneg. VI 11,5).

Jestliže autoři konstitucí v kodexu Theodosiové, kteří kromě Iuliana jsou vesměs křesťané, ať už svým způsobem přesvědčení či jen vnějškoví, užívají o vlastní osobě výrazu *numen*, není potřebí v tom vidět rozpor v jejich křesťanském nazírání a jednání. Rozporů toho druhu bychom našli dost. Tak hned první křesťanský císař Constantinus souhlasil s postavením chrámu k své počtě v Hispellu v Umbrii, ale výslovně stanovil podmínku, že budou vyloučeny „podvody nakažlivé pověry“, tj. v chrámu se nesměly konat pohanské oběti (CIL XI 5265 = Dessau 705); Constantinus tím odstranil nejpodstatnější prvek kultu císařovy osoby, totiž oběti.³⁶ Různé rozpory ukazují na politickou a kulturní rozervanost rozpadávající se římské říše.³⁷

Ovšem i křesťanští císařové mají zájem na tom, aby výjimečnost jejich postavení a moci byla zdůrazněna náboženským posvěcením, a zpravidla trvají na všech formách, jimiž se tato výjimečnost projevuje.³⁸ Jejich *numen* je vlastnost budící v poddaných posvátnou úctu, velebnost, před níž každý cítí svou nedostačenost a malost. Pro křesťany nemohl být císař bohem, pro ně byl nástrojem a zástupcem boha na zemi (Euseb. *laud. Const.* 1 ad. fin., 20, 1324 M; *srov. vita Const.* II 55,20, 1029 M; III 5,1053 M).

Křesťanský císař se nemohl považovat za božstvo. Pro svou osobu sice nechtěl být bohorovný a proto odstranil z kultu císaře především oběti, ale jako panovník hodný uctívání, povznesený nad ostatní lidi, převzal od svých pohanských předchůdců způsob, jak se panovník s absolutní mocí představuje poddaným, nádherný oděv, diadém, dvorský ceremoniel apod. Považoval se za muže, jež si vyvolil bůh jako pomocníka pro záchranu lidstva ze všeobecné bezbožnosti a z neutěšených poměrů ve státě (Euseb. *vita Const.* II 28,20,1005 M).

³⁴ *Ensslin*, Valerius Diocletianus, PWRE VII 2451.

³⁵ *Ensslin*, Gottkaiser, str. 49.

³⁶ *J. Vogt*, Der Niedergang Roms, Zürich 1965, str. 255.

³⁷ *J. Buckhart*, Die Zeit des Constantins des Grossen, Wien str. 335 a 348, pozn. 618.

³⁸ *P. E. Schramm*, Könige und Päpste I. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte des Mittelalters, Stuttgart 1968, str. 79.

Za Constantinova nástupce Constantia II. byly ještě více zdůrazněny vnější znaky výjimečnosti císařovy osoby. Svým poddaným se chtěl císař ukazovat jen ve své strnulé nehybnosti; na jeho tváři nesměl být patrný výraz živého pocitu, nýbrž vždy jen strnulá vznešenost a jeho poddaní nesměli na císaři pozorovat nic lidského (Liban, or. LIX 122; Amm. XVI 10,10; XXI 16,7). V oficiálních písemnostech se Constantius nazýval pánem celého světa, používal titulu *aeternitas mea*, který mu i v době, kdy bylo zvykem hromadit atributy božství na císaře, vzbudil údiv a nelibost (Amm. XV 1,3). Rád slyšel, když ho analogicky podle perského oslovení „král králů“ nazývali „biskupem biskupů“ (Lucif. Moriend. 13, p. 311) a považoval se za povolaneho obnovit jednotu církve (ibid.).³⁹

Křesťanům se tak naznačovalo, že se panovníkovi dostává od boha posvěcení, které jej činilo posvátnou osobou. Císařovy obrazy byly uctívány jako kultovní obrazy, přičemž se však činí rozdíl mezi ctěním císařových obrazů a poctou, která přísluší bohu: *excedens cultura hominum dignitatem superno numini reservetur* (CTh XV 4,1). Pro křesťanské pojmání císaře, jakožto osoby vyvolené bohem, a pro jeho „božství“ je charakteristická představa křesťanského císaře, jak jí chápe Vegetius (Mil. II 5), představa, která vedla k pojetí panovníka „z boží milosti“.⁴⁰ Tato představa byla přijatelná i pro křesťany. V obecné terminologii je pak císař a vůbec vše, co souviselo s jeho osobou,⁴¹ *divinum*, *divum*, *sacrum*, *caeleste* apod. Pro kodex Theodosiův je tato terminologie již ustálená a vžitá.

Adj. *divinus*, *divus* a *divalis* a take subst. *deus* jsou stejného etymologického základu **deivos*, přičemž *divus* vzniklo jako substantivum vyrovnáním původního paradigmatu, kde v nepřímých pádech bylo *divi*, *divo*.⁴² Jsou tedy *divus* a *deus* svým významem totožné: *divumque hominumque pater rex* (Enn. Ann. 216; Varro, L. L. III fr. 2(4)). Výrazem *divi* označuje Apuleius daimony (Apol. 43). Rozlišení mezi různými druhy božstev vystihuje Servius (Aen. V 45): *ut deos perpetuos dicamus, divos ex hominibus factos*. *Divus* se stalo epithetem císařů a členů císařského rodu, kteří byli po smrti prohlášeni za bohy. V kodexu Theodosiově se užívá adj. *divus* i u císařů, po jejichž smrti nedošlo k apotheose v senátě zvláštním aktem, zvaným *consecratio*, která až na jisté výjimky byla obvyklá až do IV. st.,⁴³ pravděpodobně až do doby císaře Theodosia I.⁴⁴ Z toho vyplývá, že takové epitheton ukazuje vždy na zemřelého císaře a znamená prostě „zemřelý“, „zesnulý“, „zvěčnělý“, pokud nejde o osoby, „svatý“, „požehnaný“, „zbožný“. A tak *divus* vesměs v postavení před substantivem je spojeno se jménem císaře v různých pádech: *divus Constantinus* (CTh I 1,6), *divi Hadriani* (IV 4,7), se jménem obecným *divi genitoris nostri statuta* (VI 26,14), jednou také jako substantivum ve významu „zemřelý císař“: *rescripta divorum* (CTh XII 11,1).

Obvyklý výraz pro boha subst. *deus* je v kodexu Theodosiově jen v křesťanském smyslu: *deus vos nobis servet* (CTh Gesta 5,41), *dicata deo virgo* (CTh IX 25,3). Výjimku tvoří zvláštní případy: aklamace císaři Constantinovi *divi te nobis servent* (CTh VII 20,2), asi z roku 320, kdy křesťanství už bylo svobodné, ale nebylo

³⁹ J. Češka, *La base politique de l'Homocousios d' Athanase, Eirene II.* (Praha) 1964, str. 151; J. Češka, *Lateránský obelisk a křesťanství Constantino*, SPFFBU, E, 14, 1969, str. 100 a 106.

⁴⁰ *Ensslin*, *Gottkaiser*, str. 61.

⁴¹ A. H. Jones, *The Later Roman Empire*, I, Oxford 1964, str. 321; M. Kaser, *Römische Rechts geschichte*, Göttingen 1967, str. 206.

⁴² *Walde*, op. cit. I, str. 345.

⁴³ G. Wissowa, *Consecratio*, PWRE 902.

⁴⁴ *Herzog—Hauser*, op. cit. 852.

dosud jediným státním náboženstvím; v konstituci císaře Iuliana z roku 363 o pohřbech *quo modo ad deos et templa venietur?* (CTh 17,5,1); konečně v konstituci z roku 391, kdy staré náboženství bylo na ústupu, se zakazuje návštěva pohanských chrámů (XVI 10,11).

Mezi adjektivy *divus*, *divinus*, *divalis* utvořenými od téhož základu, nebylo původně významového rozdílu. Všechna znamenají „božský“ s různými speciálními významovými odstíny jako „vztahující se k bohu“, „náležející bohu“, „pocházející od boha“, „boží“, „nebeský“, „nadlidský“, „svatý“, „posvátný“, „posvěcený“ apod.; u *divinus* je ještě další vývoj významu ve smyslu „znamenitý“, „vynikající“. Na rozdíl od *divus*, které, jak bylo řečeno, se ustálilo jako epitheton zemřelých císařů, vztahovalo se *divinus* zpravidla na císaře žijící, přesněji na to, co souvisí s osobou císaře: *divina tua mens et numen, imperator Caesar* (Vitr. 1 pr. 1); stejně v kodexu Theodosiově s výjimkou jediného případu *divinum parentem nostrum* (CTh VI 4,17) je tímto epithetem charakterizováno vše, co má vztah k osobě císaře: *divina domus* (CTh XI 28,9; 16); *divini vultus* (IV 38,6); *divinae epulae* (VI 13,1); s úmyslnou abundancí *divina nostri numinis purpura* (VII 1,3). Na uvedených příkladech lze pozorovat, že adj. *divinus* je ve svém významu ekvivalentní adj. *principalis, imperatorius*, tj. „císařský“. V tom smyslu jsou *divina* zejména různá císařova rozhodnutí a vlastnosti a zastupují gen. přivlastňovací: *divina praecepta* (CTh VI 5,2), *divinum beneficium* (VI 32,2), *divina adnotatio* (XI 21,3) aj. Že toto adjektivum vyjadřovalo mimořádnost císařova postavení, zejména když bylo posláno sousedstvím dalšího výrazu z téže oblasti, ukazuje okolnost, že porušení zákona vydaného císařem bylo chápáno jako *sacrilegium* (XVI 2,25).

Ale vedle toho adj. *divinus* zachovalo svůj původní význam „božský“, tj. „nadlidský“, vymykající se lidským silám: *divina munera et labores hominum* (CTh 16,3) božské dary, např. zdraví, zachování úrody apod., jež se nemají získávat pomocí kouzel.

S rozšířením křesťanství se významový rozsah adj. *divinus* zvětšil a jeho význam nabyl v křesťanském pojetí nový obsah. *Divina altaria* (CTh IV 53,4,1) jsou v křesťanských kostelích a *divina loca* (ibid.) jsou posvěcená místa. Spojení *divina reverentia* (XII 1,49,1), *divina ministeria* (XII 1,99), *divinus cultus* (XII 1,123) se vztahují na kleriky, kteří se věnují duchovnímu stavu. Křesťanský obsah má *divinus* také ve spojení *divina veneratio* (CTh XV 5,2 — týká se svěcení neděle —, *divina religio* (XVI 5,40) křesťanské učení, (XVI 3,58) *divinum baptisma* (XVI 3,58).

Subst. *divinitas* odvozené od *divinus* neoznačuje nikdy císaře, nýbrž buď „pohanského“ boha, „božstvo“ *simulacra ... artis pretio quam divinitate metienda* (CTh XVI 10,8) anebo boha v křesťanském smyslu, „božství“: *summa divinitas* (IX 1,4), *divinitatis unitate* (XVI 1,3).

První doklad poměrně pozdního *divalis* je ze IV. st. n. l.: *Faustinae templum et divale nomen eripuit* (SHA XII 11,6). V převážné většině dokladů je *divalis* s významem rovným *divinus* ve vztahu k císařově osobě: *divalia statuta* (Sym. epist VII 96,2); v kodexu Theodosiově je jen v tomto významu, a to jednou ve spojení se jménem zemřelého císaře: *divalis Iuliani* (CTh I 28,2); v ostatních případech je epithetem různých substantiv označujících císařovo rozhodnutí, nařízení, zákon apod.: *statuta* (CTh I 15,11), *responsa* (VI 32,1), *sanctio* (VI 27,10), *arbitrium* (XVI 7,3). Až na jediný případ — *divalis memoriae Constantinus* (CTh V 1,2) — jde vesměs o rozmanité formy, jimiž se uplatňovala císařova zákonodárná činnost.

Stejný význam má adj. *caelestis* „nebeský“, „přicházející s nebe“, „nad-

zemský“, „božský“; se vztahem k císaři *caelestis vox* (scil. *Neronis*) (Tac. Ann. XVI 22). V kodexu Theodosiově se ho běžně užívá o císařových opatřeních: *oraculum* (CTh II 1,9), *sententia* (VI 2,12), *responsum* (VII 1,17), *arbitrium* (XVI 1,2) atd. Nařízení, které bylo vydáno císařem, se chápe, jako by bylo vydáno „s nebe“, „shůry“: *iuxta formam caelitus datam* (CTh X 20,16), v křesťanském pojmání *status infusae caelitus sanctitatis* (XVI 6,4,2).

V kodexu Theodosiově je z oblasti náboženské nejčastějším epithetem adj. *sacer*. původním významu „zasvěcený božstvu“, proto „nedotknutelný“, „svatý“, „posvátný“. V kodexu Theodosiově jsou tímto epithetem charakterizovány nejen rozmanité obory a projevy císařovy činnosti a jeho vlastnosti jako u *divinus*, *caelestis*: *adnotatio* (CTh XV 1,41), *affatus* (VII 3,2), *apices* (VII 4,24), *iussio* (XIV 1,102) aj., nýbrž především císařův dvůr, jeho rezidence, její části a zařízení i úřady: *auditorium* (CTh XI 30,48), *comitatus* (VI 15,1), *cubiculum* (VII 8,16) aj.; ojedinele i osoba úředníka *sacer cognitor* (XI 36,25) císařský soudce.

Epitheton *sacer* příslušelo také rozhodnutí, které učinil praefektus urbi ve funkci císařova zástupce: *praefecturae urbi iudicium sacrum* (CTh I 6,1). Funkce praefekta urbis nebo praefekta praetorio jako zástupce císaře je vyjádřena výrazem *vice sacra* (XI 30,16; 61).

Ve všech případech je adj. *sacer* svým významem ekvivalentní adj. *principalis* „císařský“ a spojitost s oblastí náboženskou se chápala spíše jen vnějškově bez uvědomování si vnitřního obsahu slova. Ten vnitřní obsah původního významu se mohl udržet v povědomí spíše v takových spojeních, jimiž se vyjadřoval nejbezprostřednější vztah k císařově osobě, např. k jeho tváři apod.: *sacri vultus* (CTh VIII 11,4), *sacri oris imitator* (IX 38,6); *sacram purpuram adorare* (VI 24,3).

Zřídka se vyskytuje *sacer* v původním významu. Posvátné jsou především kultovní budovy *aedes*, vedle *publicae* (XI 16,15). *Sacra* jsou *nomina* označující nejbližší příbuzenský vztah, v jakém jsou např. otec a syn (CTh VII 18,1). Adj. *sacer* přísluší ovšem také městu Římu: *sacra urbs* (XIV 10,3; 15,3). Sporný je smysl *sacer* ve spojení *sacer ac venerabilis populus* (CTh I 6,4), a to, zda jde o lid města Říma nebo Constantinopole či o příslušníky duchovního stavu⁴⁵.

V křesťanském smyslu je adj. *sacer* užito ve spojení *sacra religio* (CTh XVI 2,39; 5,13) svatě náboženství, tj. křesťanské (= katolické), *sacra lex* (XVI 4,6) svatá víra.

Tímto významem se shoduje *sacer* s adj. *sanctus*. Spojení s epithetem *sanctus* jsou na rozdíl od *sacer* vyhrazena křesťanské oblasti: *sancta religio* (CTh VIII 8,3; IV 45,5 aj.), *sanctum baptisma* (XV 5,5), *sanctus spiritus* (XVI 1,2; 3; 5,6), *dies sancti* (IX 45,4) posvátné dni, tj. velikonoční svátky; jako subst. *communio sanctorum* (XVI 5,14) svatí, tj. pravověrní křesťané neposkrvnění heresí, ale *in loco sanctorum* (IX 17,7) zemřelí křesťané; často v superlat. *sanctissima religio* (XV 7,9). *Sanctus* ve vztahu k císaři se v kodexu Theodosiově — nehledě na porušené místo *rescriptum sanc(tissi)mum* (IV 6,2) — nevyskytuje, ačkoli *sanctissimus* bylo jedním z častých atributů císaře Severa Alexandra.⁴⁶

Také subst. *sanctitas* se v kodexu Theodosiově omezuje, až na jednu výjimku, na oblast křesťanství, a to v různých významových odstínech. *Sanctitas* je „svatost“, tj. stav neposkrvněnosti, který může být porušen např. přítomností tělesných pozůstatků zemřelého (CTh IX 17,6); svatost biskupa, jíž se nesluší trestat provi-

⁴⁵ Cl. Pharr, *The Theodosian Code*, Princeton 1952, str. 19, pozn. 9.

⁴⁶ Herzog—Hauser, op. cit. 845.

nění, nýbrž jen odpouštět (XVI 2,31); „bezúhonnost“, „svatý život“ (XVI 1,2); „neporušenost“ (křesťanského náboženství), „pravověrnost“ (XVI 5,4; 48); „křesťanská víra“ (XVI 6,1), ale také „posvátný cit lásky“ (V 1,9).

Mimo oblast křesťanství je *sanctitas* titul senátu, tak v konstituci adresované senátu *placuit vestrae sanctitati* (CTh XV 14,4), jemuž se zde co do formy prokazuje stejná úcta jako za doby republikánské, kdy senát byl jedním z nejvýznamnějších politických činitelů a kdy požíval skutečné vážnosti, takže jeho epitheton bylo *sanctus: in hoc orbis terrae sanctissimo gravissimoque consilio* (Cit. Cat. I 9). Nejistý je smysl subst. *sanctitas* v CTh XVI 2,25: *qui divinae legis sanctitatem aut nesciendo confundunt aut neglegendo violant ... sacrilegium committunt*. Porušení „božského“ zákona kvalifikované jako *sacrilegium* ukazuje, že původce zákona může být bůh i císař.⁴⁷

Jiné odvozené subst. *sanctimonia* (svatost, posvátnost, ctihodnost, čest) se sice vztahuje na císaře *ad sanctimoniam conspectus mei* (tj. císaře Constantina)... *admittere* (CTh VII 20,2,2), ale od něho utvořené adj. *sanctimonialis* je svatý ve smyslu *sacrosanctus* nebo *sacratu*; *de raptu vel matrimonio sanctimonialium virginum* (CTh IX 25R).

Stupňovaný význam je obsažen ve složeném *sacrosanctus* „chráněný klatbou“, „nedotknutelný“, přeneseně „svatý“, „posvátný“, „přesvatý“, v kodexu Theodosiově jen v tomto smyslu, a to výhradně s křesťanským obsahem. Adj. *sacrosanctus* označuje vlastnosti kultovních míst a objektů, jako jsou chrámy (CTh V 3,1; XVI 2,29), oltář (XV 1,33), také sama katolická církev (XVI 7,5), katolické náboženství (VIII 5,46), víra (XVI 2,45), křest (XVI 6,4) a také křesťanské panny (IX 25,1).

Od slovesa *sacrare* utvořené part. perf. pas. *sacratu* se užívá jako adj. ve smyslu „posvěcený“, „posvátný“: *sacratu sabbati* (XIV 8,20); *sacrae virgines et viduae* (IX 25,5) a křesťanské bohoslužby *sacrata adire mysteria* (XV 12,29). Zpravidla se tohoto adjektiva užívá v superlat. „nejsvětější“, „svatý“ o císaři (CTh Gesta 2,15), o jeho jméně (CTh XIV 12,1), o zákonech (I 6,11; III 8,3) — sotva zde ještě bylo povědomí starého klatebního zákona *sacrata lex* (Cic. Sest. 17; dom. 43; Liv. II 33,3; III 17,7 aj.), na jehož přestoupení bylo stanoveno prokletí —; o císařově rezidenci *domus* (CTh IV 22,3), o dvoru *comitatus* (VI 23,4), také o senátu (VI 28,5). *Sacratissimus* je nejčastějším atributem k jménu *urbs*, tj. Řím a od roku 330 n. l. také Constantinopolis (I 7,11; VII 21,4). Z oblasti křesťanské jsou spojeny *sacratissima religio* (XV 7,4) a *sacratissimo numini servientes* (XIII 1,16) o křesťanském Bohu, kdežto císař, jak bylo ukázáno, je *numen nostrum*.

Substantivované neutrum *sacrum* obsahuje významy z oblasti sakrální: „posvátná věc“, „obětní předmět“, „posvátný úkon“, „oběť“, „bohoslužba“. V kodexu Theodosiově je pl. *sacra* vyjádřen sňatek Valentiniana III. s Licinií Eudoxií, dcerou Theodosia II. (CTh Gesta 2,3), „pohanský kult“ (XVI 10,11; 20), konečně „kultovní obřady kurie“ (XII 5,2).

Vedle toho se užívá tohoto substantiva v obou kodexech, Theodosiově i Iustinianově, také ve zvláštním významu, který není ani ve větších slovnících zaznamenán, „otcovská moc“: *filiis ... nec in sacris patris erunt* (CTh III 12,4); *emancipato an in sacris agenti* (VIII 16,1). Ke změně významu „kult — „otcovská moc““ mohlo dojít patrně ze skutečnosti, že vedle státního kultu (*publica sacra*) existovaly soukromé kulty rodové a rodinné (*sacra gentilicia, familiae*), které byly zachová-

⁴⁷ Pharr, op. cit. str. 144, pozn. 75.

vány s úzkostlivou pečlivostí (Gaius II 55) a podléhaly vrchnímu dozoru pontifiků (Liv. I 20,6).⁴⁸ O jejich důležitosti svědčí okolnost, že soukromé ani veřejné kulty nesměly zaniknout (Cic. leg. II 22; 47; Mur 37), přecházely na dědice (Cic. leg. II 48) a na adoptovaného, který byl adopcí vázán zanechat obětí svého původního rodu⁴⁹; proti takovému zákonu se provinil Clodius, který přešel adopcí do rodu Fonteiiů a měl vlastně převzít *sacra Fonteiorum* a vzdát se obětí rodu Clodiů, ale místo toho zřídil ve svém domě *sacellum* pro *sacra Clodiae gentis* (Cic. dom. 35). Protože obstarávání všech náboženských úkonů rodiny bylo právem a povinností hlavy rodiny (Cato agr. 143,1), byly také osoby příbuzenského vztahu, které měly účast na těchto úkonech, pod mocí otcovskou.

Přísluší-li císaři a jeho věcem epitheton *sacer*, je také místnost nebo budova, v níž žije a pracuje, *sacrarium*, původně „místo k uchování posvátných předmětů a ke konání náboženských obřadů“ (Dig. I 8,9). V kodexu Theodosiové je *sacrarium* „komnata císařského paláce“, „císařova pracovna“ (CTh XVI 5, 16), „audienční sál“ (XII 12,8), „zasedací síň císařské rady“, „konsistorium“ (VI 9,1), případně „císařský palác“ (IX 40,11), konečně „císařská pokladna“ (XVI 5,49).

Protože na každém místě určeném ke konání náboženských obřadů je možno předpokládat oltář *altaria* ke konání obětí, je i v císařově pracovně jakési imaginární *altaria* jako symbol císařovy moci, jak ukazují obraty *si quis rescriptum de nostris altaribus meruerit* (X 3,7); *nostris altaribus suggestio offeratur* (XI 29,6) kde *nostris altaribus* je významově totožné s *nobis*, tj. *mihi*. Jinde je *altaria* „oltář“, zejména jako místo asyly (CTh 45,4; XVI 2,27,1).

Z posvátnosti císařovy osoby plynul mnohem závažnější důsledek. Byla-li všechna císařova opatření posvátná, bylo jejich narušování kvalifikováno jako rušení náboženství *sacrilegium*. *Sacrilegium* znamená „krádež posvátných předmětů z posvátného místa“ (Quint. VII 1,10). Odedávna bylo považováno vedle vraždy a velezrady za nejtěžší zločin⁵⁰ a bylo trestáno zpravidla smrtí (Dig. XLVIII 13,11; CTh IX 23,1) anebo jinými těžkými tresty jako deportací a nucenými pracemi (Dig. XL 13,7). Na *sacrilegium* se nevztahovala amnestie udělována obvykle o svátcích, např. o velikonocích (CTh IX 38,7).

Stejně jako *sacrilegium* tak také i adj. a subst. *sacrilegus* se v kodexu Theodosiové nevyskytuje v původním významu „sbírající a odcizující posvátné věci“, „svatokrádežný“, subst. „svatokrádce“, nýbrž jen ve významu přeneseném „svatokrádežný“, „rouhavý“, „rouhačský“, „bohaprázdný“, „bezbožný“, „hříšný“, „zločinný“. *Sacrilegus* je ten, kdo se dopustil *sacrilegia*, a to především tak, že se provinil zločinem urážky císaře: *sacrilegus in maiestate* (CTh XVI 4,4), úmyslným ničením úrody za účelem vlastního zdánlivého ochuzení (XIII 11,1) a cizoložstvím (XI 36,4). Avšak převážná většina provinění, kterých se dopouštějí *sacrilegi*, spadá do oblasti náboženské ve smyslu křesťanském. Je to dáno skutečností, že na konci IV. st. a na počátku V. st. byl dobojován zápas mezi křesťanstvím a pohanstvím vítězstvím křesťanství a nejednotnost v otázkách věroučných vedla k rozkolům. *Sacrilegi* byli předně ti, kteří se provinili odpadnutím od křesťanské víry (CTh XVI 5,22; 7,7), dále heresí (XVI 5,8; 20), znesvěcováním neděle (II 8,18;

⁴⁸ G. Wissowa, Religion und Kultus der Römer. Handbuch der klassischen Altertumswissenschaften, V 4, München 1912, str. 400.

⁴⁹ Geiger, *Sacra*, PWRE IA 1658; J. Marquardt, *Römische Staatsverwaltung*, III, Leipzig 1886², str. 130, pozn. 5.

⁵⁰ Pfaff, *Sacrilegium*, PWRE IA 1679.

VIII 8,9), pořádáním hostin a oslav na hřbitovech (XVI 10,19), omezováním privilegií kostelů (XVI 2,40), ohrožováním chrámového asyly (IX 45,4), zkoumáním osudu po způsobu pohanů (XVI 10,7). Na závěr nutno dodat, že *sacrilegium* ve smyslu „zločin proti náboženství“ nebylo v latině běžné, ten význam se vyvinul až v křesťanství.⁵¹

Z adjektiv, kterých se užívá jako epithet císaře, se k sakrální oblasti vztahují *pius*, *felix*, *aeternus* apod. Adj. *pius*, v jehož základním významu je primární očista, odčinění provinění, smír,⁵² obsahuje bohatou rozmanitost vztahů mezi lidmi navzájem a lidí k bohům, vztahů, jejichž poutem je oddanost. A tak *pius* je „bezúhonný“, „mravný“, „poctivý“, „hodný“, „dobrý“, „svědomitý“, „řádny“, „spravedlivý“, (k blízkým osobám) „oddaný“, „milující“, „dobrotivý“, „přátelský“, (vůči bohům) „zbožný“. Jako příjmení bylo *pius* uděleno roku 138 n. l. poprvé císaři Antoninovi, rejpřavděpodobněji za provedení Hadrianovy divinizace,⁵³ potom Marku Aureliovi⁵⁴ a jiným císařům. V epithetu se spojuje poměr k bohům, tedy zbožnost, s poměrem k lidem, tj. k oddaným a příbuzným císaře, laskavost, jak je vidět z důvodů, které jsou uváděny pro udělení tohoto titulu císaři Antoninovi (SHA III 2,3–7; Eutrop. VIII 8). Císař Septimius Severus, který si chtěl zasloužit jméno *Pius*,⁵⁵ dal obnovit rozpadlý chrám Augustův v hispánské Tarrakoně (SHA X 3,4) a svému předchůdci Helviu Pertinakovi vystrojit skvělý pohřeb (SHA VIII 15,1). Proto překlad tohoto císařova epitheta do češtiny „zbožný“, „milostivý“ je jednostranný a problematický, protože vystihuje jen omezenou část jeho významového obsahu.

V kodexu Theodosiově je užito adj. *pius* jen velmi zřídka, a to dvakrát o žijících císařích v akلامaci senátu při vyhlášení tohoto zákoníku (CTh Gesta 5,52; 5,52) a dvakrát o zemřelých císařích, a to o Theodosiovi I. (I 12,5) a Constantiovi *ex consulatu divi pii Constanti X et Iuliani III* (XII 1,90), kde je Constantius nazván *pius* v protikladu k „odpadlíkovi“ Iulianovi, *divus* na tomto místě se zřejmě vztahuje k oběma. V křesťanském smyslu je *pius* „svatý“: *pia religio* (CTh VII 20, 12). Nařízení císařů Honoria a Theodosia II. je *piissima sanctio* (XVI 5,60) z dvojího důvodu, jednak že pochází od císařů, jednak že ostře postihuje heretiky.

Pokud se týká subst. *pietas*, užívá se ho pro vztah lidí spojených poutem příbuzenství ve smyslu „láska“ (o manželích): *ammoneri maritos volumus pietatis et legis exemplo* (CTh III 8,23), „synovská oddanost“, „poslušnost“ (u dětí, VIII 18,1), „vážnost“, „úcta“, jež se má zachovávat vůči posvátným jménům „otec“, „syn“ (VIII 18,1) a vůči kostelům jako místům asyly, v jejichž některých částech se zakazuje bydlet, jíst a spát (IV 45,4). Subst. *pietas* se užívá pro vyjádření císařovy osoby místo jednoduchého nos v ustáleném spojení *nostra pietas* (V 12,3; VI 10,1; XI 1,34 aj.) „císařská milost“.

Jiná císařova epitheta *felix* a *invictus*, kterých obvykle užívali císařové Commodus (SHA VII 8,1), Severus Alexander (CIL III 316), se v kodexu Theodosiově vyskytují jen zřídka: *imperatores et pii felices* (CTh Gesta 5,42), *invictissimus princeps* (CTh Constitutio de Constitutionariis 21); pouhé *invictus*, jehož původ je

⁵¹ Th. Mommsen, Römisches Strafrecht, Leipzig 1899, str. 569.

⁵² Walde, op. cit. II, str. 312.

⁵³ P. v. Rohden, Aurelius, PWRE II 2498.

⁵⁴ P. v. Rohden, Annius, PWRE I 2304.

⁵⁵ Herzog—Hauser, op. cit. 843.

odvozován z kultovních jmen orientálního božstva slunce,⁵⁶ už nestačilo, častým užíváním se stalo otřelým, proto bylo nutno užít stupňované formy. Pozoruhodné je, že adj. *felix* se s oblibou užívá o významných událostech v císařské rodině, např. o sňatku císaře Valentiniana III. s dcerou Theodosia II. Licinií Eudoxií v Constantinopoli roku 437 (CTh Gesta 2,13), o narozeninách Theodosia II. (CTh VI 29,6), ale také o císařových vojenských akcích (CTh VII 8,14), proto i o vojenské jednotce: *signis felicibus* (CTh VII 16,4), protože úspěch vojenské jednotky a vůbec všech válečných akcí je závislý na válečném štěstí; konečně i o státním celku, s jehož zdarem a rozkvětem je spojeno osobní štěstí panovníkovo (CTh IX 1,4).

Atributem božství je věčné trvání, nesmrtelnost. Epithetem *aeternus* vyjadřujícím tuto vlastnost bývá často označováno město Řím (CTh Gesta 1,8; XV 2,2), později také Constantinopolis (XIII 5,7) a název *aeterna urbs* může znamenat jak Řím, tak i Constantinopolis (XI 1,18; XIV 1,3). Jak hlavní město, tak i císařové, kteří zajišťovali její trvání, byli považováni za nesmrtelné.⁵⁷ Na několika místech se v tom smyslu mluví o žijících císařích (CTh Gesta 2,12; 18; 3,27). Jestliže je císař *aeternus*, bylo možno osobní zájmeno zastupující jméno císařovo nahradit subst. vlastnosti *aeternitas*, jejíž personifikace je hojně doložena na mincích:⁵⁸ *aeternitatis meae* (CTh XII 1,16; X 22,3). Ve způsobu, jak je vyjádřeno úmrtí císaře Theodosia I. roku 395 v konstituci V 16,31 z roku 408: *ex tempore, quo clementiae nostrae pater iam humana in caelestem aeternitatem mutavit* je možno spatřovat projev byzantského či byzantinského slohu císařské kanceláře. Také zákony „nesmrtelného“ císaře měly mít věčnou platnost: *aeternam finximus legem* (CTh X 20,11; XIV 5,1). Výslovně se stanoví v VI 24,6, že císařské nařízení je nezrušitelné a má trvalou platnost.

Ze dvou adjektiv, která mají týž etymologický základ jako *aeternus* od *aevum*, je jedno, *aeternabilis* (z *aeternare*) v kodexu Theodosiově ve dvou významech: *aeternabilis urbs* (XI 20,3) = *aeterna* a *aeternabilis domus* (X 3,5) = císařský; mimo kodex jen per *illam aeternabilem crucem* (Ambros. Inst. virg. 17, 114); druhé, *aeternalis*, hojně u křesťanských autorů a v nápisech v témž významu jako *aeternus*,⁵⁹ je v kodexu Theodosiově jen ve významu přeneseném *domus aeternalis* (CTh v 16,32 dvakrát).

Adj. *inclitus* (*inclytus*), které bylo původně slovem vznešené mluvy epiků, tragiků a historiků,⁶⁰ je jako epitheta užito jen pro Constantina (CTh I 1,5) a Theodosia I. (IV 4,3). Kromě osob si tohoto epitheta zaslouží také Řím (IV 1,19), senát (XII, 1,14) a císařské úřady (IX 1,13).

Kromě subst. *numen* se jako titulatury pro císaře místo osobního zájmena užívalo dalších abstraktních substantiv značících vlastnost. Patří k nim zejména *clementia*, *lenitas*, *mansuetudo*, *serenitas*, *tranquillitas*.

Clementia znamená „mírnost“, „shovívavost“, „laskavost“. V době republikánské byla chápána ve smyslu politickém jako milost vůči poraženému nepříteli, ušetření zajatců, za občanských válek jako shovívavé chování vůči politickým

⁵⁶ Herzog—Hauser, op. cit. 845.

⁵⁷ F. Cumont, *Aeternus*, PWRE I 697.

⁵⁸ Cohen, op. cit. VII, str. 297.

⁵⁹ Th LL I 1138, 69.

⁶⁰ Th LL VII 1, 958, 31.

odpůrcům.⁶¹ Z dokladů kodexu Theodosiova *nostrae clementiae iussa* (CTh VIII 5,5); *clementiae nostrae placuit* (XV 6,1) je patrné, že subst. *clementia* je užito bez vztahu k významu vlastnosti, která činila panovníka u poddaných oblíbeným, a místo *clementia* mohl pracovník císařské kanceláře stylizující konstituce užít kteréhokoliv jiného uvedených substantiv, případně i osobního zájmena. Jestliže se však přece vyskytne výjimečný případ, že u titulu *clementia* je uveden císařův úřední akt, který se zdá být projevem jeho laskavosti, jako *haereticos, quos patientia clementiae nostrae servavit* (CTh XVI 5,54), *largitio clementiae nostrae* (XII 1,169) anebo dokonce i pleonastické spojení *per indulgentiam clementiae nostrae* (II 6,2) lze v tom sotva spatřovat úmysl. Při takovém chápání by ve zvláštních případech mohlo vzniknout jakési oxymóron, kdy správce provincie by se měl pro nemístnou shovívavost obávat ostřejšího zakročení císařské „laskavosti“: *noverit (scil. iudex) amissa dignitate motum se nostrae clementiae subiturum* (XVI 5,46; VIII 5,54). Za významnou je také považovat skutečnost, že ani *clementia* ani jiná substantiva toho druhu užívaná ve funkci císařských titulatur se v jiném spojení — až na vzácné výjimky — v kodexu Theodosiově nevyskytují. S tím souvisí i to, že substantivům odpovídající adjektiva, která vyjadřují příslušnou vlastnost, se objevují jen pořídku, ba výjimečně. Tak adj. *clemens* je charakterizován Constantinus jako laskavý původce zákona *clemens conditor* (XI 36,14). *Mansuetus* se nevyskytuje vůbec.

Synonymum pro subst. *clementia* je *mansuetudo*, *lenitas* (rozšířené *lenitudo*), *indulgentia*, projevem laskavosti mohly být také *largitas* a *liberalitas*. *Mansuetudo* (z archaického *mansues* = *mansuetus* od *manus* a *suesco* vlastně „zvykati ruce“, „ochočovatí se“) znamená původně „krotkost“, přeneseně o lidech „mírnost“, „laskavost“. Římsští autoři používají tohoto subst. ve stejném významu jako *clementia* s tím rozdílem, že projevy vlastnosti vyjádřené jako *mansuetudo* mají mnohem širší rozsah. Často se ho užívalo ve spojení s *clementia* a později se stalo čestným označením císaře, jak možno soudit z dokladů sebraných v Th LL, v daleko hojnější míře. O jeho použití v kodexu platí totéž, co bylo řečeno o subst. *clementia*.

Jedním z projevů laskavosti je štědrost. Ta je vyjádřena v kodexu Theodosiově slovy *munificentia*, *liberalitas* a *largitas*. I když původní význam každého z těchto slov je různý, užívá se jich v udaném smyslu bez rozdílu (CTh IV 4,3; III 8,2; VI 27,20). Ale *largitas* znamená také konkrétní projev štědrosti, tj. „dar“, „darování“: *largitates tam nostrae clementiae quam retro principum* (VI 20,4). Subst. *largitas* se na rozdíl od svých synonym *munificentia* a *liberalitas* nedostalo do císařské titulatury. Ostatní dvě substantiva nabyly významu čestného titulu, tj. užívalo se jich k označení císaře ve smyslu (naše císařská) milost, laskavost. Některá svědectví z konstitucí *quod nostra munificentia relaxatur* (CTh X 10,26), *ex consensu nostrae liberalitatis* (CTh X 10,12) aj. ukazují, že štědrost, jež je jednou z panovníkových vlastností, se neomezovala na obdarování, nýbrž že všechno, co činil panovník s neomezenou mocí, bylo projevem jeho laskavosti.

Poněkud jiná jsou substantiva *serenitas* a *tranquillitas*, které také patřily k vlastnostem císaře. *Serenitas* znamená „jasnost“, a to především ve smyslu „jasné nebe“, „jasné počasí“: *mira serenitas cum tranquillitate oriebatur* (Liv. XXVI 11,3), přeneseně a obrazně také jasné, tj. klidné poměry ve státním a rodinném životě: *credere serenitati praesentis fortunae* (Liv. XV 62,4); jako opisu osoby císařovy

⁶¹ Tr. Adam, *Clementia Principis*. Kieler Historische Studien, Stuttgart 1970, str. 82.

se ho užívá v kodexu Theodosiově nejčastěji (56krát): *pater serenitatis nostrae* (CTh I 22,2; IV 4,3 aj.).

Významovou blízkost se subst. *serenitas* má *tranquillitas*: *tanta subito malicia ac tranquillitas exstitit* (Caes. B. G. III 15,3), přeneseně *tranquillitas pacis et otii* (Cic. agr. I 24); *tranquillitas saeculi nostri, qua nulla umquam beatior fuit* (Val. Max. VIII 13 pr.). V tomto spojení se subst. *tranquillitas* stává politickým pojmem, personifikací klidu a jistoty soukromého a veřejného života⁶² a v pozdější době se objevuje jako oslovení a titul císaře, v kterém se spatřuje ztělesnění klidu a míru: *tranquillitatis nostrae sententia* (CTh I 6,4; XVI 1,4).

Jiný způsob, jak zastírat skutečnou osobu panovníka před poddanými a představitelům jen jeho oděv, nápadný charakteristickou nachovou barvou, byla náhrada jména císař za subst. *purpura* a *murex*. Ve spojení *purpuram adorare* je sice obsažena konkrétní představa způsobu, jak se konala proskynéze podle orientálního vzoru, tj. pokleknutí, dotek a políbení císařova roucha, ve skutečnosti však jde o poctu, které se jen výjimečně dostává některým smrtelným lidem, že se jim umožňuje zvláštní audience u císaře nebo vůbec z jiných důvodů se jim povoluje objevovat se v jeho přítomnosti (CTh VIII 7,16; VI 24,3). *Purpura* a *murex* je totéž co panovníkova osoba. V podobném smyslu se užívá názvu pro některý z panovníkových smyslových orgánů, a to *aures* „uši“, „sluch“ a *conspectus* pohled: *nostris auribus intimare* (CTh X 9,2); *in conspectu nostro* (IV 9,1) v naší přítomnosti.

Codex Theodosianus nám představuje vládu římské říše jako absolutní monarchii. Její nositel císař se sice nazývá starým historickým názvem princeps, ale původní význam toho slova jako prvního občana s nejvyšší autoritou a mimořádnou mocí už dávno předtím není v souladu s postavením toho, kdo je tímto názvem označován. Jeho postavení nejlépe odpovídá název *dominus* nařizovaný a zaváděný už občas v době principátu. Panovník je vskutku nejvyšším pánem s neomezenou mocí, která není nikomu odpovědná, je posvátnou osobou a svou moc odvozuje od boha. Proto s oblibou užívá vžitých a ustálených epithet, která zdůrazňují božský původ jeho moci. Panovník ustanovený bohem a vybavený epithety božství je zcela neomezený. Vedle něho není v říši žádná moc, která by se mu mohla rovnat, poddaní nemohou vůči němu uplatňovat žádná práva ani žádné nároky, mají k němu jen povinnost.

Výjimečnost a nadřazenost císařova postavení je zdůrazněna užíváním četných abstrakt místo přímého označení císařovy osoby jednak ze sféry sakrální, jednak z oblasti etické. Abstrakta sakrálního obsahu mají dodávat císařově osobě náboženské posvěcení a takto zabezpečovat neomezenou moc. Ostatně i staré epické obraty, chápané jako opisy héroovy osoby (*ἡρώη ἰς Τηλεμάχοιο, βίη Ἡρακλείη*) nutno vysvětlovat z původního magického základu.⁶³

Počet abstrakt z oblasti etické je menší. Za principátu, zejména na jeho počátku, záleželo na císaři, aby svými osobními schopnostmi a morálními přednostmi — obojí je zahrnuto pod společný název *virtutes* —, dokázal, že je schopen zastávat nejvyšší úřad, ke kterému jej vynesl rod, adoptce, předchůdce, senát, vojsko či vlastní rozhodnost. Rozsah individuálních vlastností, rozmnožovaný různými tituly a zejména bezmezným pochlebenstvím, se zvětšoval, takže se v ideálu vladaře nakupily všechny možné vlastnosti. Ale absolutnímu monarchovi,

⁶² Rohde, *Tranquillitas*, PWRE VIA 2139.

⁶³ F. Pfister, *Kultus*, PWRE XI 2117.

který svou moc odvozoval z boží milosti a chtěl, aby se tak především jevil svým poddaným, nezáleželo na tom, aby dokázal své vládařské schopnosti osobními vlastnostmi. A tak ze všech vlastností, které mohly ještě být ozdobou císaře za principátu, zbyla jen nevýrazná, mátožná dobrota panovníka, který při své neomezené moci je mírný, laskavý, štědrý, jak to vyjadřují *clementia*, *mansuetudo*, *liberalitas* aj. Ale tyto výrazy už dlouho nevyjadřují vlastnosti císaře, takže jakákoli individualita je úplně potlačena.

Vskutku užívání těchto abstrakt, šat i ceremoniel měly jeden cíl, zbavit osobu císaře všech lidských znaků, odlidštit ji a proměnit v abstrakci a pouhý symbol.

Seznam termínů

- adytum*, i, n. (císařova pracovna), opis pro osobu císaře: *a nostris adytis = a nobis aeternabilis*, e věčný, nesmrtelný; císařský
aeternalis, e císařský
aeternitas, atis, f. věčnost, nesmrtelnost (také císařská titulatura)
aeternus, a, um věčný, nesmrtelný; stálý, nehynoucí; věčně platný; trvalý, nepomíjející
altaria, ium, n. oltář (jako místo asyly); císařova pracovna; osoba císaře: *nostra altaria = nos Augustalis*, e vztahující se k Augustovi
Augustus, i, m. oficiální titul císaře
augustus, a, um vznešený; Augustův; císařský, císařův
auris, is, f. (v pl.) uši, sluch, opis pro osobu císaře: *ad nostras aures = ad nos austeritas*, atis, f. tvrdost, přisnost
caelestis, e nebeský, přicházející s nebe, nadzemský, božský; císařský; zbožný
caelitus, adv. s nebe; shůry, od císaře
clemens, entis laskavý, mírný, shovívavý
clementia, ae, f. mírnost, shovívavost, laskavost; (v císařské titulatuře oslovení) císařská milost, laskavost
conspectus, us, m. pohled, císařova přítomnost
divalis, e božský, nebeský; císařský, císařův; zbožněný, zvěčnělý, zesnulý
divinitas, atis, f. božstvo, bůh (ve smyslu antické idealistické filosofie); Bůh, božství (ve smyslu křesťanském)
divinus, a, um božský, náležející bohu, pocházející od boha, boží, nebeský; svatý, posvátný, posvěcený; císařský, císařův; nadlidský, znamenitý, vynikající; duchovní; křesťanský
divus, a, um zbožněný, zvěčnělý, zesnulý (o císaři); svatý, posvátný, požehnaný; zbožný
dominus, i, m. pán nad otroky; vlastník pozemků; procesní zástupce; (v titulatuře) oslovení císaře
felix, icis šťastný, zdárný, úspěšný
holoverus, a, um celý purpurový
imperator, oris, m. císař (oficiální název žijícího císaře)
imperatorius, a, um císařský, vládařský, patřící císaři, císařův
imperialis, e viz *imperatorius*; imperiale officium úcta k císaři
inclutus (*inclutus*), a, um slavný, proslulý
indulgentia, ae, f. shovívavost, laskavost, milost (také oslovení v titulatuře císaře); prominutí, odpuštění
largitas, atis, f. dobročinnost, štědrost; dar, darování
lenitas, atis, f. mírnost, laskavost, vlídnost; (v titulatuře) císařská milost
lenitudo, inis, f. viz *lenitas*
liberalitas, atis, f. dobročinnost, štědrost; (v titulatuře císaře) milost, laskavost
mansuetudo, inis, f. mírnost, laskavost; (v titulatuře císaře) milost
munificentia, ae, f. dobročinnost, štědrost; (v titulatuře císaře) milost, laskavost
murex, icis, m. nachovec; nachová barva; barvivo; císařské purpurové roucho; opis za císařovu osobu
numen, inis, n. (v titulatuře císaře) božství, velebnost; Bůh (křest.)
perennis, e viz *aeternus*
perennitas, atis, f. viz *aeternitas*
pietas, atis, f. láska (mezi manžely); synovská oddanost, poslušnost; úcta, vážnost; zbožnost; (v titulatuře císaře) milost, zbožnost, láska

- pius*, a, um bezúhonný, zbožný; milostivý, laskavý; svatý (ve smyslu křesťanském)
- princeps*, ipis, m. panovník, (nejčastěji) císař (zemřelý); představený, vedoucí, náčelník úřadu
- principalis*, e první, prvotní, původní; hlavní, významný, základní, nepřednější; císařský, císařův
- principales*, ium, m. členové městské rady; výbor městské rady
- principalitas*, atis, f. členství ve výboru městské rady
- principatus*, us, m. hodnost a funkce představeného, náčelníka úřadu, vedoucí postavení; nejvyšší postavení, vrchní moc; vedení;
- purpura*, ae, f. císařské purpurové roucho; opis pro osobu císaře
- sacer*, cra, crum zasvěcený božstvu, svatý, posvátný; císařský, císařův, *vice sacra* v císařově zastoupení; křesťanský
- sacra*, orum, n. sňatek (v císařské rodině); kult (pohanský); kultovní obřady (kurie); otcovská moc
- sacrarium*, i, n. komnata císařského paláce; císařova pracovna; audienční sál; opis pro císařovu osobu; zasedací síň císařské rady, konsistorium; císařský palác; císařská pokladna
- sacratus*, a, um chráněný klatbou; posvěcený, posvátný; zasvěcený Bohu
- sacrilegium*, i, n. porušení císařova nařízení; zločin proti křesťanskému náboženství; útok na kostely a násilí na osobách v jejich službách; hereze; odpadnutí od křesťanství
- sacrilegus*, a, um; i, m. bezbožný, bohaprázdný, hříšný; zločinný; odpadlý od křesťanské víry
- sacrosanctus*, a, um přesvatý, posvátný, svatý; zasvěcený Bohu
- sanctimonialis*, e zasvěcený Bohu
- sanctus*, atis, f. svatost (v titulatuře) oslovení senátu; stav neporušenosti, bezúhonnost; svatý život; neporušenost (křesťanského náboženství), pravověrnost; křesťanská vira; svátost; láska
- sanctus*, a, um posvátný, svatý; křesťanský
- sancti*, orum, m. svatí (ve smyslu) pravověrní, neposkvrnění heresi; zemřelí křesťané
- serenitas*, atis, f. (v titulatuře císaře) jasnost, velebnost
- tranquillitas*, atis, f. klid, klidné poměry; (v titulatuře císaře) milost, velebnost

ЛИЧНОСТЬ ИМПЕРАТОРА В ЮРИДИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ КОДЕКСА ФЕОДОСИЯ

В кодексе Феодосия правление римской империей предстает в виде самодержавной монархии. Носитель ее, император, носит, правда, старинное название *princeps*, однако исконное значение этого слова, как первого гражданина, наделенного наивысшим авторитетом и чрезвычайной властью, не находится уже в соответствии с положением обозначаемого этим названием человека. Его положению вернее всего соответствует название *dominus*, приказывавшийся и вводившийся время от времени еще в эпоху принципата. Государь является наивысшим господином с неорганической, ни перед кем не ответственной властью, священной личностью, возводящей свою власть к богу. Поэтому он любит употреблять устоявшиеся постоянные эпитеты, подчеркивающие божественное происхождение его власти (*sanctus*, *sacer*, *caelestis*, *divus*, *divinus*, *divalis*, *aeternus*, *pius*, *invictus*, *felix*).

Исключительность и превосходство положения императора акцентируется посредством применения многочисленных отвлеченных имен вместо прямого обозначения личности императора, отчасти из сакральной, отчасти же из этической области. Отвлеченные имена из сакральной сферы (*numen*, *divinitas*, *aeternitas*, *pietas*, а также *serenitas* и *tranquillitas*) предназначены для того, чтобы придавать личности императора религиозно освященное, обеспеченное, таким образом, его неограниченную власть. Выражения из этической области давно уже не передают подлинных свойств императора, скорее их посредством намечается на тусклую, общую доброту государя, который даже при самодержавной власти оказывается смиренным, ласковым, щедрым, в соответствии с существительными *clementia*, *mansuetudo*, *lenitas*, *largitas*, *munificentia*, *liberalitas*.

Употребление всех приведенных отвлеченных имен, как религиозного, так и морального содержания, наряд и церемониал преследовали единственную цель — лишить личность императора всех человеческих признаков, обезчеловечить ее, превратить ее в абстракцию, в один только символ.

DIE PERSON DES REGENTEN IN DER JURISTISCHEN TERMINOLOGIE DES CODEX THEodosIANUS

Der *Codex Theodosianus* stellt die Herrschaft des Römischen Reiches als absolutistische Monarchie dar. Ihr Träger — der Kaiser — wird zwar mit jenem alten historischen Namen „*Princeps*“ genannt, aber die ursprüngliche Bedeutung jener Bezeichnung für den ersten Bürger von höchster Autorität und ausserordentlichen Macht steht keineswegs im Einklang mit der Stellung desjenigen, der mit jenen Namen bezeichnet wird. Seiner Stellung entspricht am besten die Bezeichnung *dominus*, die schon zur Zeit des Prinzipats dann und wann geboten und eingeführt wurde. Der Herrscher ist der oberste Herr von unbeschränkter Macht, die Niemandem verantwortlich ist: er ist eine geheiligte Person, er leitet seine Macht von Gott ab. Darum braucht er mit Vorliebe jene schon eingebürgerten und erstarrten Epitheta, die den göttlichen Ursprung seiner Macht betonen, wie *sanctus*, *sacer*, *caelestis*, *divus*, *divinus*, *divalis*, *aeternus*, *pius*, *invictus*, *felix* u. dgl. m.

Die aussergewöhnliche und übergeordnete Stellung des Kaisers wird durch den Gebrauch von zahlreichen Abstrakten anstatt der direkten Bezeichnung der Person des Kaisers betont, und zwar einerseits aus dem sakralen, andererseits aus dem ethischen Bereich. Die aus der sakralen Sphäre gebrauchten Abstrakta, wie z. B. *numen*, *divinitas*, *aeternitas*, *pietas*, ja sogar *serenitas*, *tranquilitas* u. a., sollen der Person des Kaisers eine gewisse religiöse Weihe verleihen und auf diese Weise dessen unbeschränkte Macht sichern. Die aus dem ethischen Bereich geschöpften und gebrauchten Eigenschaftswörter drücken nicht mehr die wirklichen Eigenschaften des Kaisers aus, es wird dadurch eher nur angedeutet jene undeutliche, matte Gutmütigkeit des Herrschers der in seiner unbeschränkten Macht mild, mässig, freundlich und freigebig ist, wie dies auch die entsprechenden Substantiva, *clementia*, *mansuetudo*, *largitas*, *munificentia*, *liberalitas* u. a., offensichtlich zum Ausdruck bringen.

Der Gebrauch von jenen obengeführten Abstrakte, sowohl religiösen als auch moralischen Inhalts, das Gewand und auch das Zeremoniell hatten nur das einzige Ziel: die Person des Kaisers von allen menschlichen Kennzeichen zu befreien, sie zu verummenschlichen und zu einem abstrakten und blossen Modell zu verwandeln.

Übersetzt von Fr. Rybníkář